

2008

þÿ α¹ Ä ¿ ° Í Á¹ ¿ ½ Ä · Â À ¿ »¹ Ä μ⁻ ± Â [

þÿ Ä ¿ Ä - » ¿ Â - ° ± ã Ä · Â Ä · Â ° ¿¹ ½ É ½

Manitakis, Antonis

þÿ ‘ Á ¼ μ ½ ì À ¿ Â » ¿ Â

<http://hdl.handle.net/11728/6707>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΤΙ ΤΟ ΚΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ [ΚΑΙ ΤΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΕΚΑΣΤΗΣ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ] ΕΣΤΙΝ;*

Αντιώνη Μανιτάκη, Καθηγήτριά του Νομικού Τμήματος του Α.Π.Θ.

Ι. Η αγάπη των μαθητών μου και η γενναιοδωρη κρίση της Επιτροπής μου χάρισαν ό, τι καλύτερο και ό, τι ωραιότερο μπορούσα να περιμένω στην ακαδημαϊκή μου σταδιοδρομία: το Βραβείο εξαιρετικής πανεπιστημιακής διδασκαλίας στη μνήμη του Βασίλη Ξανθόπουλου και του Στέφανου Πνευματικού, και μαζί με αυτό τη δημόσια επιδοκίμασία της κρυφής χαράς που πάντα ένοιωθα, και νοιώθω, όταν διδάσκω. Προς την Επιτροπή για την ευμενή της κρίση εκφράζω τις βαθύτατες ευχαριστίες μου. Στους μαθητές μου, που είχαν την καλοσύνη να εξυμνήσουν τα διδακτικά μου προτερήματα και να αποσιωπήσουν τα ελαττώματά μου, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου. Έχω την τύχη να διδάσκω, επί τριάντα συναπτά έτη, στη Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το μάθημα του Συνταγματικού Δικαίου, που λάτρεψα από φοιτητής ακούγοντας να το διδάσκει στην ίδια Σχολή, από το ίδιο βήμα, με πίστη και υποδειγματική αφοσίωση ο δάσκαλός μου Αριστόβουλος Μάνεσης. Εμπνεύστηκα από τη διδασκαλία του και ενστερνίστηκα τις ιδέες του για την αξία της δημοκρατίας, την προσίλωσή του στο λειτούργημα του δασκάλου και την αφοσίωσή του στην επιστήμη και την έρευνα.

Τύχη αγαθή, σαράντα χρόνια μετά, αξιώνομαι της ανεπανάληπτης τιμής να συμπυκνώσω σε λίγες λέξεις, ενώπιον του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας την πεμπουσία της διδασκαλίας μου. Κύριε Πρόεδρε, σας ευχαρι-

στώ που δεχθήκατε την πρόσκληση και θελήσατε να μου εγχειρίσετε προσωπικά το βραβείο. Συναισθάνομαι την τιμή που γίνεται στο πρόσωπό μου και που αντανακλά και στο Νομικό Τμήμα, που είχα και έχω το προνόμιο να είμαι γέννημα — θρέμμα και να το εκπροσωπώ σήμερα.

Δίδαξα και διδάσκω με πάθος συνταγματικό πολίτευμα και συνταγματική δημοκρατία, διότι βίωσα στα φοιτητικά μου χρόνια, στη δεκαετία του 60, τους αγώνες για την υπεράσπιση της δημοκρατικής νομιμότητας με το σύνθημα «1-1-4», την αριθμητική, ρυθμική επίκληση του ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος, που αφιέρωνε, όπως έκαναν όλα τα ελληνικά συντάγματα, ήδη από την εθνική Επανάσταση, την τήρησή του στον πατριωτισμό των Ελλήνων. Άρχισα την πανεπιστημιακή μου σταδιοδρομία το 1975, τη χρονιά που τέθηκε σε ισχύ το νέο Σύνταγμα και έζησα και εγώ, μαζί με ολόκληρο τον ελληνικό λαό, τις δημοκρατικές κατακτήσεις αλλά και τις μεγάλες προσδοκίες, που δημιούργησε η μεταπολίτευση. Σήμερα, τριάντα δύο χρόνια μετά, ενώ προσεγγίζω αισίως το τέρμα της πανεπιστημιακής μου σταδιοδρομίας, ζω μαζί με παρά πολλούς, μεγάλους και ιδίως τους νεότερους, μια δημοκρατική απογοήτευση. Αισθάνομαι γύρω μου μια διάχυτη δημοκρατική μελαγχολία για όσα δεν έγιναν, αλλά κυρίως για πολλά από όσα έγιναν και γίνονται. Πίσω από τα τυποποιημένα συνθήματα των φοιτητικών παρατάξεων, διακρίνω στα γεμάτα, κατά τα

* Γραπτή, εκτενής, απόδοση ομιλίας που εκφωνήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2007 στην Παλαιά Βουλή ενώπιον του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας κυρίου Κάρου Παπούλια, που επέδωσε το Βραβείο, του Προέδρου κυρίου Κωστή Στεφανόπουλου, του εκπροσώπου του Πρωθυπουργού και Υπουργού Εσωτερικών κυρίου

Προκόπη Παυλόπουλου, του Προέδρου της Βουλής κυρίου Σιούφα και του Υφυπουργού Παιδείας κυρίου Σπύρου Ταλιαδούρου, με την ευκαιρία της απονομής του βραβείου Εξαιρετικής Πανεπιστημιακής Διδασκαλίας στη μνήμη Β. Ξανθόπουλου και Στ. Πνευματικού.

άλλα, από φοιτητές αμφιθέατρα, φυσιογνωμίες που εκπέμπουν πολιτική απάθεια και αδιαφορία.

Η ελληνική πολιτική κοινωνία βιώνει, τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, μια παράδοξη, αν και ευεξήγητη, αντίφαση: για πρώτη φορά στη συνταγματική μας ιστορία έχουμε μια τόσο παρατεταμένη πολιτική και κυβερνητική σταθερότητα, μια τόσο ομαλή λειτουργία των κοινοβουλευτικών και των συνταγματικών μας θεσμών. Και όμως ποτέ άλλοτε το αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης δεν ήταν στην ουσία του, στις συνειδήσεις των Ελλήνων πολιτών, τόσο ηθικά και πολιτικά απαξιωμένο. Ποτέ άλλοτε και για τόσο μακρύ διάστημα δεν ήταν το πολιτικό κλίμα, τόσο νοσηρό, αλλά και τόσο ορφανό από πολιτική ελπίδα, από την πίστη ότι κάτι μπορεί και πρέπει να αλλάξει.

Η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, για την οποία όλοι μιλούν, μοιάζει περισσότερο με κρίση αξιών ή κρίση αξιοπιστίας παρά κρίση θεσμών. Μάταια προσπαθούν, πιστεύω, οι αλληπάλληλες συνταγματικές αναθεωρήσεις να αντιμετωπίσουν την κατάσταση με θεσμικές αλλαγές. Δημιουργούν απλώς ψευδαίσθηση αλλαγής. Εξάλλου, επειδή είναι λεπτομερειακές, φλύαρες ή συγκυριακές, το μόνο που καταφέρνουν είναι να υποβιβάζουν το Σύνταγμα στην κατηγορία του κοινού νόμου, και ενώ επιδιώκουν να καταστήσουν πάγια και συνταγματικής περιωπής μια νομοθετική ρύθμιση, καταλήγουν στην εκνόμηση του Συντάγματος, στην αντιμετώπισή του ως νόμου. Τι φταίει άραγε; μήπως ο τρόπος που φανταζόμαστε, που κρίνουμε και επικρίνουμε τον τρόπο διακυβέρνησης; Μήπως χρειάζεται να αλλάξουμε τις αντιλήψεις μας για τη Δημοκρατία, πριν επιχειρήσουμε να αναθεωρήσουμε τους θεσμούς της;

Πιστεύω πως χρειάζεται το τελευταίο. Χρειάζεται, κατά τη γνώμη μου, να ξανασκεφτούμε την έννοια και τον ορισμό της Δημοκρατίας, να αναστοχαστούμε την ίδια, αρχίζοντας από τα θεμελιώδη, από τα κλασικά για να εντοπίσουμε πληρέστερα τις μεταμορφώσεις της και για να αναρωτηθούμε, όσο γίνεται πιο βάσιμα, για τις αντοχές και τις προοπτικές της. Διότι, δεν μπορούμε, ως γνωστόν, να προγνώσουμε το μέλλον ούτε να κατανοή-

σουμε το παρόν, όταν αγνοούμε το παρελθόν και, κυρίως, το δικό μας.

II. Προτείνω να ξεκινήσουμε από τον Αριστοτέλη, παρακινούμενος όχι από αισθήματα αρχαιολατρίας ή ελληνολατρίας, αλλά γιατί στη σκέψη του ανακάλυψα την κλασική απορία, που βρίσκεται κατά τη γνώμη μου στο επίκεντρο της σημερινής κρίσης αλλά και των σύγχρονων μεταμορφώσεων της Δημοκρατίας. Η απορία που βασάνιζε και βασανίζει πολιτικούς φιλόσοφους και συνταγματολόγους, είναι: «τι το κύριον της πολιτείας εστί», διότι «...ανάγκη δ' είναι κύριον ή ένα ή ολίγους ή τους πολλούς...» — (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1279a 28), ή — η ίδια απορία με κανονιστική διατύπωση — «...τι δει το κύριον είναι της πόλεως· ή γαρ τοι το πλήθος, ή τους πλουσίους ή τους επεικειίς, ή τον βέλτιστον ένα πάντων, ή τύραννον αλλά πάντα ταύτα έχειν φαίνεται δυσκολίαν» (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1281a 10-14).

Με νόημα και όρους σύγχρονους το ερώτημα μπορεί να αποδοθεί ως εξής: σε ποιον ανήκει η κυριαρχία ή τι πρέπει να κυριαρχεί σε μια Πολιτεία: οι ολίγοι, οι άριστοι, το πλήθος, ο Δήμος ή μήπως, τελικά, οι Νόμοι και το Σύνταγμα;

Αν θεωρήσουμε ακλόνητο τον ορισμό, ότι «δημοκρατία δ' εστί όταν ή κύριον το πλήθος», (Πολιτικά, 1279β 23), το οποίο άρχει διά του Δήμου, και τον εφαρμόσουμε στη σύγχρονη δημοκρατία, αντικαθιστώντας τον όρο Δήμο από τον Λαό, τότε ως δημοκρατία θα πρέπει να θεωρήσουμε το *πολίτευμα της κυριαρχίας του λαού*.

Σε ό,τι αφορά, ειδικά, τη δική μας Πολιτεία, τα Σύνταγματα της Επαναστατικής περιόδου ακολουθώντας στο σημείο αυτό πιστά τις διακηρύξεις της γαλλικής και αμερικανικής επανάστασης και ενσωματώνοντας με τρόπο, εν μέρει πρωτοποριακό, τα δόγματα του ευρωπαϊκού και ελληνικού διαφωτισμού, εναπόθεσαν και αυτά την κυριαρχία στο λαό, γι' αυτό και θεμελίωσαν το πολίτευμά μας στην εθνική-λαϊκή κυριαρχία: Το Σύνταγμα του 1827, στο άρθρο 5 όριζε: «Η Κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού». Το έθνος αναγνωρίστηκε, επομένως, από το Σύνταγμα ως «κυρίαρ-

χο», σε αυτό ανήκε η κυριαρχία. Μετά την ιστορική μετάβαση ωστόσο από την εθνική στη λαϊκή κυριαρχία, ως κύριον της Πολιτείας θεωρείται και αναγνωρίζεται πλέον ο λαός: «όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα» (άρθρο 1 παρ. 3Σ).

Δεν χωρεί αμφιβολία, επομένως, ότι το πολίτευμά μας είναι, με βάση το τυπικό κριτήριο της θεμελιώσής του στη λαϊκή κυριαρχία, δημοκρατικό. Ο τυπικός όμως αυτός ορισμός της δημοκρατίας, που αρκείται στην πανηγυρική αναγνώριση του λαού ως πηγής και φορέα της κυριαρχίας, βρίσκεται αντιμέτωπος με δύο αμείλικτα, πρακτικά, ερωτήματα: α') πόσο «κύριος» της κυριαρχίας του είναι ο κυρίαρχος λαός και πόσο «κύριος» της πολιτείας είναι, πράγματι, ο ίδιος, την εποχή ιδίως της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς και της τεχνολογικής επανάστασης στην πληροφορική και στις επικοινωνίες; Τι απομένει, αλήθεια, από την λαϊκή και κρατική κυριαρχία; β') Πώς αντιλαμβανόμαστε την κυριαρχία του λαού; ως μια εξουσία απόλυτη, αδέσμευτη και απεριόριστη χωρίς θεσμικές διαμεσολαβήσεις και αντισταθμίσεις; Οι εξουσίες που πηγάζουν από αυτήν και οι εκάστοτε κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, που νομιμοποιούν τις αποφάσεις τους με την επίκλησή της, δεν πρέπει να υπόκεινται οι ίδιες, ως προς την έκταση και ένταση της δύναμής τους, σε περιορισμούς ή μετριασμούς, σε επιμερισμούς και εξισορροπήσεις;

III. Ως προς το πρώτο ερώτημα, την απαρχή της απάντησης την ανευρίσκομε στις ιδρυτικές πράξεις της πολιτικής μας ύπαρξης, και συγκεκριμένα στο «Πολιτικό Σύνταγμα της Τροιζήνας» του 1827, με το οποίο διακηρύχθηκε, πανηγυρικά, ενώπιον Θεού και ανθρώπων η «Πολιτική ύπαρξις και Ανεξαρτησία του Ελληνικού Έθνους» καθώς και οι «Θεμελιώδεις αρχαί του Πολιτεύματός του». Το φανταστικό, όσο και πραγματικό, Υποκείμενο που συνέστησε το κράτος και το πολίτευμα και «κήρυξε διά των νομίμων Πληρεξουσίων του» την εθνική ανεξαρτησία και την πολιτική του ταυτότητα και αυτονομία υπήρξε το Ελληνικό Έθνος «συναγμένον εις Εθνικὴν Συνέλευσιν». Ο επαναστατημένος λαός συγκροτήθηκε μέσω της Εθνικής

Συνέλευσης σε αυτόνομο πολιτικό υποκείμενο και αυτοαναγορεύτηκε σε φορέα εσωτερικής και εξωτερικής κυριαρχίας. Είναι σαφές ότι η δύναμη πάνω στην οποία συγκροτήθηκε εκ του μηδενός η «πολιτική κοινωνία» μας και χάριν της οποίας απέκτησε η ίδια κρατική μορφή και υπόσταση είναι η «εθνική κυριαρχία».

Δεν είναι το εθνικό κράτος που προηγήθηκε ιστορικά και γέννησε αργότερα το πολίτευμα της δημοκρατίας, όπως συνέβη π.χ. στη Γαλλία ή στα άλλα κράτη που γνώρισαν τη συνταγματική δημοκρατία μετά από ρήξη με το απολυταρχικό κράτος. Είναι η εθνική επανάσταση που δημιούργησε στο όνομα του Έθνους το εθνικό κράτος με σκοπό να στεγάσει την εθνική και λαϊκή κυριαρχία. *Η δημοκρατία γέννησε στην Ελλάδα το κράτος και όχι το κράτος τη δημοκρατία.* Για τον ελληνικό συνταγματισμό, επομένως, «κρατική κυριαρχία» και «λαϊκή κυριαρχία» δεν συμπύπουν. «Δημοκρατικό πολίτευμα και «κράτος», είναι δύο έννοιες διακριτές και αυτοτελείς. Η δημοκρατία έχει, μάλιστα, έναντι του κράτους λογική και αξιολογική προτεραιότητα.

Πιστεύω για το λόγο αυτό ότι έφτασε η ώρα να αρχίσουμε να στοχαζόμαστε το ένα ξεχωριστά από το άλλο. Είναι καιρός η ελληνική πολιτική και συνταγματική σκέψη να αρχίσει να σκέφτεται τη λογική και ιστορική διαδικασία της σταδιακής απαγκίστρωσης της δημοκρατίας από το κράτος και να στοχάζεται την πρώτη αυτόνομη, ως αυταξία με μοναδική αναφορά τον εαυτό της. Η απαγκίστρωση είναι πλέον αναγκαία και επιβεβλημένη μετά τα θανατηφόρα πλήγματα που δέχεται η κρατική κυριαρχία από τις αναπότρεπτες διαδικασίες της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης και της παγκοσμιοποίησης. Διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος, η μοιραία έκπτωση του κράτους να συμπαρασύρει και την πτώση της δημοκρατίας και μαζί με την κρατική μας υπόσταση να δούμε να χάνεται, χωρίς να το καταλάβουμε, και η πολιτική και δημοκρατική μας ταυτότητα, δηλαδή το συλλογικό και αυτόνομο «Εμείς». Γι' αυτό και προέχει σήμερα, κατά τη γνώμη μου, η διαφύλαξη της λαϊκής κυριαρχίας έναντι της κρατικής, αφού η τελευταία έχει νόημα και αξία κυρίως ως τόπος και επικράτεια της δημοκρατίας και της πολιτικής και όχι απλώς ως

μονομερής και ακαταγώνιστη εξουσία καταναγκασμού και επιβολής.

Επομένως ως «κύριον» της Πολιτείας θα πρέπει, κατ' αρχήν, να εννοήσουμε τις πρωταρχικές διαστάσεις της πολιτικής μας κυριαρχίας: πρώτον, την εθνική ανεξαρτησία και αυτονομία του λαού, που έχει οργανωθεί σε κράτος· δεύτερον, την εξουσία συλλογικού αυτοπροσδιορισμού ή αυτοδιάθεσής του και αυτοαναγόρευσής του σε αυτόνομη πολιτική οντότητα, και τρίτον, την εξουσία αυτοκυβέρνησης του ίδιου ως Δήμου. Την εξουσία του να αυτοπροσδιορίζεται την αντλεί ο λαός από τον εαυτό του, «Απάντων γαρ αυτός αυτόν πεποίηκεν ο δήμος κύριον» (Αθηναίων Πολιτεία, ΧLI.), και όχι από κάποια θεία δύναμη, από το θεό, ούτε από κάποια εξωτερική εξουσία. Στην αρχή της εθνικής-λαϊκής κυριαρχίας εμπειρική είναι άρα τόσο η κοσμικότητα όσο και η εσωτερική και εξωτερική κυριαρχία του κράτους, που δημιουργήσε ο επαναστατημένος λαός.

Τις θεμελιώδεις αυτές αρχές και αξίες της πολιτικής και πολιτειακής μας υπόστασης θέλησε ο «κυρίαρχος» να τις κρατήσει αλώβητες από πρόσκαιρες και εφήμερες προσβολές, να τις προφυλάξει από τη φθορά του χρόνου και να τις διαιωνίσει. Γι' αυτό και φρόντισε να τις τοποθετήσει ψηλά, πολύ ψηλά, για να μη μπορεί να τις φθάσει καμία συντεταγμένη εξουσία και κυρίως η πολιτική, για να μη μπορούν με συνταγματική αναθεώρηση να τις αγγίξουν οι συγκυριακές βουλήσεις των κυβερνητικών πλειοψηφιών. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ελληνικού συνταγματισμού είναι ο αυστηρός χαρακτήρας όλων των Ελληνικών Συνταγμάτων: δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, δεν θίγεται με συνταγματική αναθεώρηση ό,τι θεωρείται θεμελιώδες και συστατικό της πολιτικής μας υπόστασης και ταυτότητας, όπως η βάση και η μορφή του πολιτεύματος ως κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η διάκριση των εξουσιών, η συνταγματική προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και κάθε θεμελιώδης συνταγματική αρχή, που συνδέεται με την ταυτότητα και ενότητα της Πολιτείας (άρθρο 110 παρ.1Σ).

IV. Το «κύριον» της Πολιτείας δεν χρειάζε-

ται όμως να προστατευτεί μόνον από τα «μέσα» αλλά και προς τα «έξω». Δεν είναι μόνον η εσωτερική κυριαρχία αλλά και η εξωτερική που το συνιστά. Τη διάσταση αυτή έκαναν επίκαιρη και σημαντική τα σχέδια της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναζητά απεγνωσμένα μορφές ενοποίησης πρωτότυπες και ιστορικά αδοκίμαστες, χωρίς να έχει ξεκαθαριστεί ωστόσο, αν αυτό που επιδιώκεται, ως πολιτική ενοποίηση, θα είναι ένα είδος ομοσπονδιακού κράτους, μια ένωση κρατών, λαών ή απλώς πολιτών. Χωρίς δικό της λαό, χωρίς συγκροτημένο ή, έστω, υπό διαμόρφωση Δήμο ευρωπαϊκό, χωρίς δική της κυριαρχία, χωρίς δική της δημοκρατική νομιμοποίηση, με μοναδική νομιμοποιητική αναφορά στα κράτη και στην αχανή, ανεργάτιστη και ατομοποιημένη «κοινωνία των ευρωπαίων πολιτών», η Ευρωπαϊκή Ένωση θέλει να μετασχηματιστεί σε κράτος και σε δημοκρατία ακολουθώντας το ιστορικό προηγούμενο του εθνικού κράτους. Και έχει για το λόγο αυτό την απαίτηση(!), άλλοτε μέσα από την ιδέα του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και άλλοτε μέσα από το δόγμα της απόλυτης υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι των εθνικών συνταγμάτων, να απαρνηθούν οι λαοί της Ευρώπης τον εαυτό τους, τη συντακτική εξουσία τους να αυτοπροσδιορίζονται εσαεί ως λαοί ενωμένοι και συντεταγμένοι. Να ορίζουν, δηλαδή, αυτόνομα, οι ίδιοι τους όρους της πολιτικής τους συμβίωσης και επιβίωσης.

Η πολιτική Ευρώπη δεν κτίζεται ωστόσο καταργώντας ή αγνοώντας τη *συνταγματική αυτονομία και την πολιτειακή και πολιτική ταυτότητα των λαών της Ευρώπης*. Διότι, μεταξύ των άλλων, μέσω της συνταγματικής αυτονομίας των κρατών, διαφυλάσσεται, ως κόρη οφθαλμού, η εθνική και πολιτισμική ιστορία των λαών τους, οι διαφορετικές και μοναδικές πολιτισμικές τους ταυτότητες, που δεν ισοπεδώνονται ούτε εξομοιώνονται. Να επικοινωνούν χρειάζεται μόνον μεταξύ τους και να συνυπάρχουν ειρηνικά και δημιουργικά.

Στην πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης συμμετέχουμε και την επιδιώκουμε, ως οργανωμένος λαός και συγκροτημένη Πολιτεία και όχι ως κατακερματισμένη και εγωπαθής κοινωνία πολιτών. Τη θέση της συμμετοχής μας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τη διατρέφει ρητά

και ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, ο οποίος στο άρθρο 28 άνοιξε διάπλατα τις πύλες του Συντάγματος και της κρατικής κυριαρχίας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης επιτρέποντας, χωρίς αναθεώρηση του Συντάγματος, την «εκχώρηση» συνταγματικών αρμοδιοτήτων σε διεθνείς οργανισμούς καθώς και περιορισμούς στην άσκηση της «εθνικής κυριαρχίας», όταν εξυπηρετείται σπουδαίο εθνικό συμφέρον και προάγεται η διεθνής συνεργασία. Ωστόσο η ανοιχτόκαρδη αυτή συνταγματική άδεια συμμετοχής της χώρας μας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης τελεί υπό έναν απαραίτητο συνταγματικό όρο, εμπεριέχει *μία ρητή και απερίφραστη συνταγματική επιφύλαξη κυριαρχίας*, την οποία συχνά υποτιμούμε ή αγνοούμε: η εκχώρηση κυριαρχικών συνταγματικών αρμοδιοτήτων δεν μπορεί να φθάνει ούτε να είναι τέτοιας μορφής ώστε να «*θίγονται οι βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος και τα δικαιώματα του ανθρώπου*» (άρθρο 28 παρ. 3Σ). Στη διαδικασία της ευρωπαϊκής πολιτικής ενοποίησης συμμετέχουμε άρα με τις πολιτικές και συνταγματικές δομές και τις δημοκρατικές αξίες που μας κληροδότησε ο ευρωπαϊκός και εθνικός μας δημοκρατικός συνταγματισμός.

Επομένως, το Σύνταγμά μας επιτρέπει να συμμετέχουμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ως δημοκρατική Πολιτεία, για να κτίσουμε μαζί με τους άλλους λαούς της Ευρώπης, ασκώντας από κοινού τις εθνικές κυριαρχίες μας, μια πολιτική Ευρώπη δημοκρατικά οργανωμένη. Και η δημοκρατική Ευρώπη, που υπονοεί και απαιτεί το Σύνταγμά μας, νομιμοποιείται να φέρει ακέραιο τον τίτλο της Δημοκρατίας, όταν, όχι μόνον σέβεται και δεν θίγει τις εθνικές δημοκρατίες των κρατών, αλλά και όταν κτίζεται με υλικά τις ίδιες. Όταν οικοδομείται, δηλαδή, εγκαθιστώντας ως «κύριους» και της δικής της πολιτικής υπόστασης τους εθνικούς Δήμους, οι οποίοι συναπαρτίζουν, όλοι μαζί, μια *πρωτότυπη Ένωση πολλαπλών Δήμων*. Οι εθνικοί Δήμοι συναρθρώνονται σε μια Συμπολιτεία –κατά την επιτυχή έκφραση του καθηγητή Τσάιτσου– λαών, οργανωμένων σε αυτοτελείς και αυτόνομες *Δημοκρατίες*.

V. Ως προς το δεύτερο ερώτημα, η ιστορία

και η μελέτη τόσο του ευρωπαϊκού όσο και του ελληνικού συνταγματισμού μας δείχνει, ακόμη, ότι η «κυριαρχία» του λαού στη σύγχρονη –αλλά και του πλήθους ή του Δήμου στην αρχαία Δημοκρατία– ουδέποτε διακηρύχθηκε απόλυτη ούτε αδέσμευτη ούτε ανεξέλεγκτη. Αντίθετα, νοήθηκε, πάντα, υποταγμένη στο Λόγο και στο Δίκαιο σε συνάρτηση με τη δημιουργία ή τη λειτουργία μιας Πολιτείας και ποτέ ανεξάρτητα από αυτήν.

Άλλωστε και ο Αριστοτέλης αναλύοντας την αρχαία δημοκρατία στην «Αθηναίων Πολιτεία» καθώς και τα διάφορα πολιτεύματα στα «Πολιτικά» του και αναζητώντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους και αξιολογώντας τα διάφορα είδη δημοκρατίας, έκρινε ως ιδανικό, «ορθό», δημοκρατικό πολίτευμα, την «Πολιτεία», επειδή σε αυτήν «...το πλήθος προς το κοινόν πολιτεύεται συμφέρον...». Όλα τα είδη πάντως της Δημοκρατίας έχουν κοινόν γνώρισμά τους την κυριαρχία του πλήθους ή του Δήμου: «Λέγω δ' οίον εν μεν ταις δημοκρατίαις κύριος ο Δήμος» Πολιτικά, 1278b 11) και λίγο πιο κάτω: «δημοκρατία δ' εστίν όταν ή κύριον το πλήθος» (Πολιτικά, 1279b 22). Σπεύδει όμως ο ίδιος φιλόσοφος να συζητήσει διεξοδικά την αλήθεια αυτού του ορισμού και να τον αμφισβητήσει στη συνέχεια, υπογραμμίζοντας ότι «Ου δει δε τιθέναι δημοκρατίαν, καθάπερ ειώθασί τινες νυν, απλώς ούτως, όπου κύριον το πλήθος» (Πολιτικά, 1290a 30). Έτσι, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί δημοκρατία, διότι δεν είναι καν πολίτευμα, η πολιτική κατάσταση, στην οποία «κύριον δ' είναι το πλήθος και μη τον νόμον» (1292a 5), δεδομένου ότι «όπου δ' οι νόμοι μη εισι κύριοι, ενταύθα γίνονται δημαγωγοί» (1292a 10). Επομένως, «όπου γαρ μη νόμοι άρχουσιν, ουκ έστι πολιτεία, δει γαρ τον μεν νόμον άρχειν πάντων, των δε καθ' έκαστα τας αρχάς, και ταύτην πολιτείαν κρίνειν, ώστε είπερ εστί δημοκρατία μία των πολιτειών, φανερόν ως η τοιαύτη κατάσταση, εν η ψηφίσμασι πάντα διοικείται, ουδέ δημοκρατία κυρίως» (1292a 32-37).

Δημοκρατία έχουμε άρα όταν το πλήθος αναγνωρίζεται μεν κύριον της πόλεως, αλλά κυβερνά διά του Δήμου στην Αγορά του Δήμου και στην Εκκλησία μαζί και με τις άλλες Αρχές, με καθολικούς νόμους και όχι με συγκυριακά

ψηφίσματα, στην υιοθέτηση των οποίων παρασύρεται συχνά το πλήθος από τους δημαγωγούς. Η ιδανική δημοκρατία είναι η «κατά νόμον δημοκρατούμενη πολιτεία». Οι νόμοι, επειδή έχουν καθολική ισχύ, βρίσκονται αξιολογικά πιο πάνω από τα ψηφίσματα. Πάνω από τους κοινούς νόμους βρίσκονται, ωστόσο, οι θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος, οι καταστατικοί νόμοι (το Σύνταγμα) της πολιτείας, προς τους οποίους πρέπει οι κοινόι νόμοι να εναρμονίζονται και όχι το αντίθετο: «προς γαρ τας πολιτείας τους νόμους δει τίθεσθαι και τίθενται πάντες, αλλά ου τας πολιτείας προς τους νόμους» (Πολιτικά, 1289a 13-15).

Τις θεμελιώδεις αυτές αξίες της αρχαίας δημοκρατίας, η σύγχρονη όχι μόνον δεν αγνοεί, αλλά τις έχει πλήρως ενστερνιστεί.

VI. Στη λεπτή ισορροπία κυριαρχίας και δικαίου, κυρίαρχου λαού και συντάγματος στηρίζεται και η σύγχρονη, η αντιπροσωπευτική Δημοκρατία. Η τελευταία ορίζεται συνοπτικά, όπως σημειώσαμε, ως το πολίτευμα της κυριαρχίας ή εξουσίας του λαού. Πρόκειται για ένα πολίτευμα, το οποίο μεταμορφώνοντας, μέσα από την αντιπροσώπευση και την εκλογή αντιπροσώπων, το άμορφο και ανοργάνωτο «πλήθος» σε λαό, δηλαδή σε μορφοποιημένο πολιτικό Υποκείμενο, το εντάσσει ως αυτόνομο, πολιτική οντότητα στο κράτος και το υποτάσσει στο Δίκαιο.

Η πανηγυρική όμως ανακήρυξη του λαού σε κυρίαρχο γίνεται ρητά από το Σύνταγμα. Το Σύνταγμα εγκαθιστά τον λαό κυρίαρχο και διά του Συντάγματος ο λαός αποκτά συνείδηση της κυριαρχίας του. Τα ελληνικά Συντάγματα τη μαγική αυτή μεταλλαγή της κυριαρχίας ή του κυρίαρχου λαού από δύναμη αδέσμευτη και ανυπότακτη σε δύναμη δεσμευμένη και υποταγμένη στο Λόγο και στο Δίκαιο την αποτύπωσαν από το 1864 σε μια φράση, που όμοιά της βρίσκουμε στο Σύνταγμα του Βελγίου του 1830 και στις Ιταλίας του 1946 έναν αιώνα μετά: «άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσι εκ του έθνους, ενεργούνται δε καθ' όν τρόπον ορίζει το Σύνταγμα». Η υπαγωγή της κυριαρχίας του λαού και της άσκησης όλων των εξουσιών στους ορισμούς του Συντάγματος «ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα» (άρθρο 1 παρ. 3

ισχύοντος Συντάγματος) δείχνει ότι στην Ελλάδα η Δημοκρατία συνυπάρχει, από τα μέσα του 19ου αιώνα, με το Κράτος δικαίου και ότι η Ελληνική Πολιτεία μπορεί από τότε, να χαρακτηριστεί συνταγματικό κράτος, με την έννοια που το εννοούν σήμερα στην Ιταλία και στη Γερμανία για την περίοδο που αρχίζει στις χώρες αυτές μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Η συνταγματική μεταμόρφωση της κυριαρχίας από αδέσμευτη και απεριόριστη εξουσία σε συντεταγμένη συντελέστηκε με μια πράξη, υπο ατο: την ίδια στιγμή που ο επαναστατημένος λαός ασκώντας συντακτική εξουσία εγκαθιστά τον εαυτό του «κυρίαρχο» και συστήνει ανεξάρτητο κράτος και κατασκευάζει την εστία του, για να προστατευτεί, την ίδια στιγμή με την ίδια πράξη δέχεται πανηγυρικά και γονατιστός το στέμμα της εγκόσμιας βασιλείας του, δηλαδή της ανακήρυξής του σε «κύριον» της Πολιτείας, από κάποια απρόσωπη και αδιόρατη δύναμη, από κάποιο εγκόσμιο θεό, που αποκαλείται «Σύνταγμα». Συμβαίνει έτσι το εξής παράδοξο: ο κυρίαρχος λαός ανακηρύσσεται, ονομάζεται, πανηγυρικά, κύριος της Πολιτείας από ένα κείμενο που ο ίδιος θέσπισε. Ο κυρίαρχος λαός αναγορεύει σε κύριο του εαυτού του το δημιούργημά του, το Σύνταγμα, και δέχεται να ασκεί στο εξής την κυριαρχία του σύμφωνα με τους κανόνες που αυτό ορίζει. Είναι κυρίαρχος δυνάμει του Συντάγματος και μόνον εφ' όσον ενεργεί εντός των ορίων του Συντάγματος και των πλαισίων του πολιτεύματος. Η κυριαρχία δεν νοείται πλέον χωρίς το Σύνταγμα, το οποίο δεν πειθαρχεί απλώς την άσκησή της, συνιστά και όρο της ύπαρξής της.

Η δημοκρατία μας είναι από τη γένεσή της συνταγματική και άρα περιορισμένη. Ας ακούσουμε για λίγο τον Σαρίπολο, τον πατέρα των Ελλήνων συνταγματολόγων: «καθ' ημάς η κυριαρχία του έθνους, καλώς εννοουμένη, δεν σημαίνει ότι το έθνος είναι κύριον να πράττη εναντίον του ορθού λόγου και του δικαίου, τουναντίον μάλιστα δηλοί... ότι η μεγίστη αυτή της κοινωνίας εξουσία, είναι υπόχρεος ..να βαδίζει πάντοτε το μεν ορθόν λόγον έχουσα οδηγόν, βάσιν δε το δίκαιον... Το δίκαιον λοιπόν είναι κυρίως το κυριαρχούν εν τη κοινωνία...» (N. I. Σαριπόλου, Πραγματεία του Συνταγματικού

Δικαίου, Αθήναι, 1851, σ. 40). Και ο Αλ. Σβώλος (Πολιτική εξουσία και κυριαρχία, ανατύπωση εκ του «Νέου Αιώνα», 1917, Νομικά Μελέται, τόμος πρώτος, σ. 274) συμπληρώνει: «η πολιτική εξουσία ως εξουσία νομική, εξουσία Δικαίου, ευρίσκει την δικαιολογίαν της υποστάσεώς της και το προνόμιον της επιβολής της εν τω Δικαίω, εν τω θεμελιώδη τουτέστιν νόμω της Πολιτείας, υφ' ού παρήχθη και εξ ου απορρέει, υπάρχει άρα και επιβάλλεται ουχί διότι διαθέτει υλικά μέσα δυνάμεως, αλλά διότι το Δίκαιον την επιβάλλει».

VII. Η αναγνώριση της ανωτερότητας και τυπικής υπεροχής του Συντάγματος έναντι όλων των πράξεων της Πολιτείας και η υπαγωγή όλων των εξουσιών, μηδέ της νομοθετικής εξαιρουμένης, στους ορισμούς του αποτέλεσε μία από τις σταθερές του ελληνικού συνταγματισμού και ένα πάγιο γνώρισμα της συνταγματικής μας δημοκρατίας. Υπήρξε αποτέλεσμα της αντίληψης ότι το Σύνταγμα είναι προϊόν της λαϊκής κυριαρχίας στην πρωταρχική εκδήλωσή της ως συντακτικής εξουσίας.

Ο δικαστικός έλεγχος των αποφάσεων του νομοθέτη ήλθε, αμέσως μετά, από τα τέλη του 19ου αιώνα ως απόρροια της πρόσληψης του Συντάγματος ως Θεμελιώδους Νόμου αλλά και ως λογική συνέπεια της ριζωμένης αντίληψης ότι «επ' ουδεμιά προφάσει και περιστάσει δύναται η Βουλή ή η Κυβέρνησις να νομοθετήσῃ, ή να ενεργήσῃ τι εναντίον εις το πολιτικόν Σύνταγμα» (Ψήφισμα της Τρίτης Εθνικής Συνέλευσης των Ελλήνων). Η νομολογιακή καθιέρωσή του επιβεβαίωσε, έμπρακτα, από τότε, το δικαιοκρατικό χαρακτήρα του δημοκρατικού πολιτεύματός μας και έδειξε ότι η βούληση του «κυρίαρχου», όποιος και αν εξουσιοδοτείται κάθε φορά να την εκφράζει (οι αντιπρόσωποι του έθνους, η πλειοψηφία τους, το κυβερνών κόμμα) οφείλει να εναρμονίζεται προς τις επιταγές του συντακτικού νομοθέτη. Η πρωτοποριακή για την εποχή της πρακτική του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων ριζώθηκε στις συνειδήσεις των πολιτών και των δικαστών και εφαρμόζεται, έκτοτε, αδιαλείπτως περισσότερο από έναν αιώνα, επειδή θεωρείται μοναδική εγγύηση προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων

και της νομιμότητας από τις καταχρήσεις της πολιτικής εξουσίας. Παρουσιάζει, βέβαια, τα τελευταία χρόνια σοβαρές ανεπάρκειες και ατέλειες. Αντί όμως να κοιτάξουμε να αντιμετωπίσουμε και να διορθώσουμε τις αδυναμίες του θεσμού, καμαρώνοντας, παράλληλα, για το κόσμημα αυτό του ελληνικού νομικού πολιτισμού, που όμοιό του συναντάμε μόνο στις Η.Π.Α., επιδιώκουμε στο όνομα ενός εμφανειακού εκουγκρονισμού και ενός συγκεχυμένου εξορθολογισμού να τον απαξιώσουμε μεταφυτεύοντας, αλυσιτελώς, από την Εσπερία το θεσμό του συνταγματικού δικαστηρίου, περιφρονώντας ή αγνοώντας τη συνταγματική μας παράδοση και ιστορία.

Αλλά ο «κυρίαρχος» δεν συναντά μόνον εξωτερικά, δικαιοκρατικά όρια στην πολιτική παντοδυναμία του. Η άσκηση της κυριαρχίας του είναι από την αρχή αποδυναμωμένη με τη διάσπασή της στα τρία, με τον τριπλό διαχωρισμό της: «Η κυριαρχία του Έθνους διαιρείται εις τρεις εξουσίας: Νομοθετικήν, Νομοτελεστικήν και Δικαστικήν» (άρθρο 36 του Πολιτικού Συντάγματος της Τροιζίνος). Με τη διάκριση των εξουσιών η άσκηση της κρατικής εξουσίας επιμερίζεται σε τρεις διακεκριμένες εξουσίες με αυστηρώς προδιαγεγραμμένες και οριοθετημένες η κάθε μία αρμοδιότητες και με καθορισμένες αποστολές. Η κάθε μία εξουσία είναι ανεξάρτητη από την άλλη και δεν δικαιούται να αναμειγνύεται στα έργα της ή να ακυρώνει τις πράξεις της. Η κάθε εξουσία σέβεται την άλλη και φροντίζει να συνεργάζεται μαζί της. Με τον τρόπο αυτό δεν επιτυγχάνεται μόνον ο εξορθολογισμός της κρατικής εξουσίας, επέρχεται, ταυτόχρονα και ο *μετριασμός και η εξισορρόπηση των εξουσιών*, κυρίως απέναντι στην πολιτική εξουσία μέσω της δημιουργίας μηχανισμών *ανάσχεσης και αντιστάθμισης*. Η λαϊκή κυριαρχία διθίζεται μέσα από τον μηχανισμό της διάκρισης των εξουσιών και καταφέρνει να αποσυνδεθεί εν μέρει από το Υποκείμενο (το λαό, το έθνος ή την κοινοβουλευτική και κομματική πλειοψηφία) που θέλει να την εκφράζει κατ' αποκλειστικότητα, και διαχέεται στη συνέχεια σε ένα σύστημα εξουσιών, που κρατιέται σε *ισορροπία* από το ίδιο το Σύνταγμα.

Τη μετριαστική και αντισταθμιστική λειτουργία

γία της διάκρισης των εξουσιών επιτελεί στην εποχή μας και ο θεσμός των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών. Μέσα σε αυτό το θεσμικό περίγραμμα θα πρέπει να ενταχθούν και οι αρμοδιότητές τους και μέσα από το ίδιο πρίσμα να αξιολογηθεί και κριθεί η αποστολή τους. Οι Ανεξάρτητες Αρχές έχουν εξοπλιστεί με αρμοδιότητες συνταγματικά αναγνωρισμένες, είτε για την καλλίτερη και αποτελεσματικότερη προστασία ορισμένων νέων δικαιωμάτων, που απειλούνται από τη χρήση των νέων τεχνολογιών, είτε για την ορθολογικότερη ρύθμιση της άσκησης ελευθεριών, που συνδέονται με την οικονομία της αγοράς, η οποία απειλεί, αν μείνει ανεξέλεγκτη, ατομικά δικαιώματα και συλλογικά αγαθά μεγάλης σημασίας. Αυτό που δεν μπορεί να κάνει η δικαστική εξουσία, δηλαδή να προλάβει, να προνοήσει, να πειθαναγκάσει, να εξαναγκάσει ή να ρυθμίσει, και αυτό που θα μπορούσε να κάνει μια διοίκηση ευέλικτη, αποτελεσματική, αμερόληπτη και πραγματικά ανεξάρτητη, τόσο από την πολιτική εξουσία όσο και από ισχυρά οικονομικά συμφέροντα, αλλά δεν το κάνει, έχουν αναλάβει να επιτελέσουν και επιτελούν με επιτυχία σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές. Τους έχει ανατεθεί, *έργο εγγυητικό, εγγύησης νέων δικαιωμάτων και ελευθεριών* καθώς και *εγγύησης μιας ορθολογικής και αμερόληπτης διοικητικής ρύθμισης και εποπτείας*.

Θα πρέπει να καταλάβουμε ότι το βαθύτερο νόημα που εκπέμπει η αρχή της διάκρισης των εξουσιών, είναι η θεσμική ισορροπία μεταξύ των εξουσιών, η σταθμισμένη σχέση τους και η αρμονική συνεργασία τους και όχι η αντιπαλότητα ή η ανταγωνιστικότητά τους. Δικαστική εξουσία και ανεξάρτητες αρχές αναλαμβάνουν και επιτελούν βασικά λειτουργίες εγγύησης συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών σε αντιδιαστολή και ενίοτε σε αντιπαράθεση με τις εξουσίες άσκησης κυβερνητικής πολιτικής. Οι δύο διακριτές μορφές εξουσίας, της πολιτικής διακυβέρνησης από την μία και της εγγύησης δικαιωμάτων από την άλλη, θα πρέπει να συνυπάρχουν, αρμονικά, σε ένα ισορροπημένο συνταγματικό πολίτευμα. Το τελευταίο θα πρέπει να έχει την ικανότητα να αντιπάρσει απέναντι στην πολιτική κυριαρχία της πλειοψηφίας ένα σύστημα ορίων και δικαι-

οκρατικών εγγυήσεων και να προσφέρει, παράλληλα, στη σφαίρα της πολιτικής έναν άνετο χώρο έκφρασης και διαμόρφωσης κυβερνητικών πολιτικών στο όνομα της δημοκρατικής αρχής.

VIII. Αν μου ζητούσατε να απαντήσω, ανακεφαλαιώνοντας, στο ερώτημα που έθεσα στην αρχή: «τι το κύριον της Πολιτείας εστί, το πλήθος, ο λαός, ο Δήμος ή το Σύνταγμα;» η απάντησή μου θα ήταν: κύριον είναι και παραμένει σε όλες τις μορφές της δημοκρατίας, αρχαίας ή σύγχρονης, αλλά και μιας μελλοντικής, το πλήθος, διότι σε αυτό ανήκει, οντολογικά, η κυριαρχία. Το πλήθος όμως δεν μπορεί, επειδή είναι άμορφο, πολλαπλό και διαφοροποιημένο, να ασκήσει, έτσι όπως είναι διασπασμένο, άμεσα, την κυριαρχία του. Την ασκεί, αναγκαστικά, μέσα από θεσμικές και διαδικαστικές διαμεσολαβήσεις. Γι' αυτό άλλοτε μεταμορφώνεται σε Δήμο μέσω της Αγοράς του Δήμου, άλλοτε προσωποποιείται από το Λαό μέσω της εκλογής αντιπροσώπων στο Κοινοβούλιο και άλλοτε εξανεμίζεται ή αλλοτριώνεται στη δημόσια σφαίρα, ως «κοινό». Χωρίς Αγορά δεν υπάρχει Δήμος και χωρίς τη διαδικασία της αντιπροσώπευσης δεν υπάρχει λαός. Χωρίς οργανωμένες δημόσιες πολιτικές σφαίρες το πλήθος είναι πολιτικά ανύπαρκτο.

Η Αγορά του Δήμου ή η δημόσια πολιτική σφαίρα συγκροτούν τη *συμβολική έδρα, τον τόπο της κυριαρχίας*. Σε μια σύγχρονη πλουραλιστική και ανταγωνιστική κοινωνία, στην οποία πολλαπλά συμφέροντα και δυνάμεις μάχονται μεταξύ τους για την εξουσία και τον επηρεασμό των αποφάσεών της, το κρίσιμο ερώτημα *δεν είναι, πλέον, ποιος είναι ο κυρίαρχος αλλά ποιος κατέχει την έδρα της κυριαρχίας*, ποιος εξουσιάζει την Αγορά του Δήμου ή τη Δημόσια πολιτική σφαίρα. Για να μπορούν όλοι οι μνηστήρες της εξουσίας να διεκδικούν αενάως και ισότιμα την κατοχή της, θα πρέπει η έδρα της να παραμένει *χωρίς κυρίαρχο*, να μένει διαρκώς η ίδια *κενή, άδεια*. Κανείς δεν δικαιούται να γίνει «κύριος» της ίδιας της κυριαρχίας ή του Συντάγματος. Μόνον με την εγγύηση πάντων και απρόσωπων συνταγματικών διαδικασιών, που εγγυώνται το «ουδείς άρχει ουδενός», θα μπορούν στην αγορά του Δήμου,

όλα τα μέλη του, όλοι οι δημότες χωρίς διάκριση ασκώντας το δικαίωμα της ισηγορίας να διαλέγονται, να αντιπαρατίθενται, να οργανώνονται και να αποφασίζουν από κοινού, ισότιμα και ελεύθερα, σε έναν κοινό τόπο για τα κοινά.

Η λαϊκή κυριαρχία έπαψε πλέον, και για το λόγο αυτό, να αναπαριστάνεται ως κατηγορηματικό κάποιου Υποκειμένου, του λαού ή του έθνους. Μπορεί να παρασταθεί μόνον ως μια διαδικασία αντιπροσώπευσης, επικοινωνίας, μεσολάβησης, σύνθεσης ή συμβιβασμού μεταξύ πολλαπλών υποκειμένων (κοινωνικών ομάδων και πολιτικών δυνάμεων), καθώς και ως διαδικασία ειρηνικής και έλλογης επίλυσης των διαφορών και συγκρούσεων που σπαράσσουν καθημερινά το πλήθος. Κάτω από τη στέγη και με την εγγύηση ενός τέτοιου δημοκρατικού συντάγματος μπορούν να συνυπάρχουν ειρηνικά και ελεύθερα ανταγωνιστικές δυνάμεις και ιδέες, καθώς και αντιμαχόμενα συμφέροντα χωρίς κανένα από αυτά να μπορεί να γίνει κύριο οριστικά του άλλου και χωρίς κανένα να μπορεί να διαταράξει την ενότητα και τη σταθερότητα της Πολιτείας. Μόνο που η ενότητα αυτή τη φορά δεν είναι δεδομένη, δεν επιβάλλεται από

τα πάνω, κατασκευάζεται διαρκώς, προκύπτει μέσα από το διάλογο και τη συναίνεση.

Αυτή την ιδανική Πολιτεία και αυτό το δημοκρατικό πολίτευμα καλούμαστε να υπερασπίσουμε με λογισμό και γνώση απέναντι στη λαίλαπα της ανεξέλεγκτης και ισοπεδωτικής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, αν θέλουμε να διαφυλάξουμε την(τις) πολιτισμική(κές) μας ταυτότητα(τες), αλλά και την ατομική μας επιβίωση, διότι χωρίς Πολιτεία δεν υπάρχει πολίτης, χωρίς τον πολίτη δεν μπορεί να επιβιώσει ο ιδιώτης και έξω από την Πόλη караδοκούν τα άγρια θηρία.

Η υπεράσπιση του δημοκρατικού και συνταγματικού πατριωτισμού έχει, επομένως, για μένα την έννοια της υπεράσπισης της ενότητας και της ιδιαιτερότητας της πολιτικής μας κοινωνίας, όχι για να κλειστούμε από τον κόσμο αλλά για να ανοιχτούμε άφοβα σε αυτόν, για να αντιμετωπίσουμε την παγκοσμιοποίηση με πολιτική αυτοπεποίθηση, με αισιοδοξία και ελπίδα, αρκεί να αποκτήσουμε συνείδηση της ιστορικότητάς μας και άρα και των ορίων μας· με λίγο περισσότερη, βέβαια, συνταγματική και δημοκρατική αυτογνωσία.

